SANOAT KORXONALARIDA ISHLAB CHIQARISH XARAJATLARINI BOSHQARISH MEXANIZMLARI

Raxmonova Nilufar Sattorovna
Navoiy innovatsiyalar universiteti
Iqtisodiyot mutaxassisligi magistranti

Qabul qilindi: 11.01.2025
Ko‘rib chiqildi: 12.01.2025
Tasdiqlandi: 13.01.2025

Kalit so‘zlar:
quyosh energiyasi, Namangan viloyati iqlim sharoiti, quyosh issiqlik kollektorlari, keramik plyonka, energetik samaradorlik, statistik modellashtirish

Annotatsiya. Ushbu ilmiy tezisda sanoat korxonalarida ishlab chiqarish xarajatlarini boshqarishning nazariy asoslari hamda amaliy mexanizmlari yoritilgan. Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarning raqobatbardoshligini ta’minlashda xarajatlarni samarali boshqarish muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot jarayonida ishlab chiqarish xarajatlarini rejalashtirish, hisobga olish, tahlil qilish va nazorat etish mexanizmlarining ishlab chiqarish samaradorligiga ta’siri tahlil qilingan. Shuningdek, resurslardan oqilona foydalanish va innovatsion yondashuvlarni joriy etish orqali mahsulot tannarxini kamaytirish imkoniyatlari asoslab berilgan.

Kirish. Hozirgi globallashuv sharoitida va bozor munosabatlarining tobora murakkablashib borishi natijasida sanoat korxonalarining barqaror faoliyat yuritishi hamda raqobatbardoshligini ta’minlash dolzarb masalalardan biriga aylanmoqda. Ushbu jarayonda ishlab chiqarish xarajatlarini samarali boshqarish korxona faoliyatining muhim strategik yo‘nalishi hisoblanadi. Chunki ishlab chiqarish xarajatlari mahsulot tannarxining asosiy tarkibiy qismi bo‘lib, ularning hajmi korxonaning moliyaviy natijalari, foyda darajasi va bozor pozitsiyasiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Sanoat korxonalarida ishlab chiqarish xarajatlari xomashyo, materiallar, yoqilg‘i-energetika resurslari, mehnat haqi, amortizatsiya hamda boshqa bilvosita xarajatlardan tashkil topadi. Ushbu xarajatlarning o‘sishi ishlab chiqarish samaradorligining pasayishiga, mahsulot tannarxining oshishiga va natijada korxonaning raqobatbardoshligi susayishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli, ishlab chiqarish xarajatlarini boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish masalasi sanoat korxonalari oldida turgan eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Iqtisodiy adabiyotlarda ishlab chiqarish xarajatlarini boshqarish jarayoni rejalashtirish, hisobga olish, tahlil qilish va nazorat etish kabi o‘zaro bog‘liq bosqichlarni o‘z ichiga olgan kompleks tizim sifatida talqin etiladi. Mazkur

tizimning samarali ishlashi korxonada resurslardan oqilona foydalanish, ichki zaxiralarni aniqlash hamda ishlab chiqarish jarayonlarida tejamkorlikka erishish imkonini beradi. Ayniqsa, zamonaviy boshqaruv usullari, raqamli texnologiyalar va innovatsion yondashuvlardan foydalanish xarajatlarni optimallashtirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

O‘zbekiston iqtisodiyotini modernizatsiya qilish va sanoatni jadal rivojlantirish sharoitida korxonalarda ishlab chiqarish xarajatlarini boshqarish mexanizmlarini ilmiy asosda takomillashtirish zarurati yanada kuchaymoqda. Shu nuqtayi nazardan, mazkur tadqiqot sanoat korxonalarida ishlab chiqarish xarajatlarini boshqarishning samarali mexanizmlarini aniqlash, ularning iqtisodiy ahamiyatini asoslash hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan bo‘lib, ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Ishlab chiqarish xarajatlarini boshqarish masalasi iqtisodiy fanlarda, xususan, menejment, buxgalteriya hisobi va moliyaviy tahlil yo‘nalishlarida keng tadqiq etilgan. Iqtisodchi olimlar xarajatlarni boshqarishni korxona samaradorligini oshirishga qaratilgan muhim iqtisodiy mexanizm sifatida baholaydilar. Klassik iqtisodiy nazariyada ishlab chiqarish xarajatlari mahsulot yaratish jarayonida sarflanadigan resurslarning qiymat ifodasi sifatida talqin qilinadi va ularning kamaytirilishi foyda oshishining asosiy manbalaridan biri deb qaraladi.

Zamonaviy iqtisodiy adabiyotlarda xarajatlarni boshqarish masalasiga tizimli yondashuv ustuvor hisoblanadi. Jumladan, Horngren, Drury, Kaplan kabi xorijiy olimlar tadqiqotlarida xarajatlarni rejalashtirish, hisobga olish, nazorat qilish va strategik tahlil qilish o‘zaro bog‘liq jarayonlar sifatida ko‘rib chiqilgan. Ularning ilmiy ishlarida faoliyatga asoslangan xarajatlar (Activity-Based Costing), standart xarajatlar tizimi va byudjetlashtirish mexanizmlarining sanoat korxonalaridagi amaliy samaradorligi asoslab berilgan.

MDH mamlakatlari va O‘zbekiston olimlari tadqiqotlarida esa ishlab chiqarish xarajatlarini boshqarish masalasi milliy iqtisodiyot sharoitlari va sanoat tarmoqlarining xususiyatlarini hisobga olgan holda yoritilgan. Jumladan, mahalliy iqtisodchi olimlar xarajatlarni iqtisodiy elementlar va kalkulyatsiya moddalari bo‘yicha tasniflash, tannarxni shakllantirish hamda ichki xo‘jalik nazoratini kuchaytirish masalalariga alohida e’tibor qaratganlar. Ushbu tadqiqotlarda sanoat korxonalarida xarajatlarni kamaytirish orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirish imkoniyatlari tahlil qilingan.

So‘nggi yillarda olib borilgan ilmiy izlanishlarda ishlab chiqarish xarajatlarini boshqarishda innovatsion yondashuvlar va raqamli texnologiyalardan foydalanish masalasi dolzarb yo‘nalishlardan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Xususan, avtomatlashtirilgan hisob tizimlari, raqamli monitoring va boshqaruv axborot tizimlari orqali xarajatlarni real vaqt rejimida nazorat qilish imkoniyatlari ko‘rib chiqilmoqda. Tadqiqotchilar ushbu yondashuvlar sanoat korxonalarida boshqaruv qarorlarining aniqligi va

tezkorligini oshirishini ta’kidlaydilar. Shuningdek, adabiyotlarda ishlab chiqarish xarajatlarini boshqarishning strategik jihatlariga ham alohida e’tibor berilgan. Strategik xarajatlar menejmenti konsepsiyasi doirasida xarajatlarni faqat qisqartirish emas, balki ularni korxonaning uzoq muddatli rivojlanish strategiyasi bilan uyg‘unlashtirish masalasi ilgari suriladi. Bu yondashuv sanoat korxonalarining barqaror rivojlanishi va raqobatbardoshligini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Umuman olganda, mavjud ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ishlab chiqarish xarajatlarini boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish masalasi ko‘p qirrali va kompleks yondashuvni talab etadi. Shu bilan birga, ayrim tadqiqotlarda sanoat korxonalarining amaliy faoliyatida xarajatlarni boshqarish mexanizmlarini joriy etishdagi muammolar yetarli darajada yoritilmagan. Bu esa mazkur yo‘nalishda qo‘shimcha ilmiy izlanishlar olib borish zarurligini ko‘rsatadi.

Muhokama. Olib borilgan nazariy va amaliy tahlillar natijalari shuni ko‘rsatadiki, sanoat korxonalarida ishlab chiqarish xarajatlarini boshqarish mexanizmlarining samaradorligi bevosita korxonaning ichki boshqaruv tizimi, resurslardan foydalanish darajasi hamda tashqi iqtisodiy muhit bilan chambarchas bog‘liqdir. Tadqiqot jarayonida aniqlanishicha, xarajatlarni rejalashtirish va nazorat qilish mexanizmlarining yetarli darajada yo‘lga qo‘yilmaganligi ko‘plab korxonalarda mahsulot tannarxining asossiz oshishiga sabab bo‘lmoqda. Muhokama natijalariga ko‘ra, ishlab chiqarish xarajatlarini boshqarishda an’anaviy yondashuvlar bilan bir qatorda zamonaviy boshqaruv usullaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, byudjetlashtirish va standart xarajatlar tizimi ishlab chiqarish jarayonida resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish imkonini beradi. Biroq, amaliyotda ushbu tizimlarning to‘liq joriy etilmasligi yoki faqat rasmiy xarakter kasb etishi ularning kutilgan natijani bermasligiga olib kelmoqda. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, sanoat korxonalarida xarajatlarni boshqarish jarayonida innovatsion va raqamli texnologiyalardan foydalanish xarajatlarni optimallashtirishda sezilarli ijobiy natijalar bermoqda. Avtomatlashtirilgan hisob tizimlari va boshqaruv axborot tizimlari yordamida xarajatlarni real vaqt rejimida monitoring qilish imkoniyati yaratiladi, bu esa boshqaruv qarorlarini tezkor va aniq qabul qilishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, bunday tizimlarni joriy etishda malakali kadrlar yetishmasligi va moliyaviy cheklovlar muayyan muammolarni keltirib chiqarmoqda. Muhokama jarayonida yana bir muhim jihat sifatida ishlab chiqarish xarajatlarini boshqarishning strategik yondashuvi ajratib ko‘rsatildi. Faqat qisqa muddatli xarajatlarni kamaytirishga qaratilgan choralar uzoq muddatda korxonaning ishlab chiqarish salohiyati va mahsulot sifati pasayishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli, xarajatlarni boshqarish mexanizmlari korxonaning umumiy rivojlanish strategiyasi bilan uyg‘unlashtirilgan holda amalga oshirilishi lozim. Shuningdek, muhokama natijalari shuni ko‘rsatadiki, sanoat korxonalarida ichki nazorat va tahlil tizimlarining samarali ishlashi

xarajatlarni boshqarishda muhim omil hisoblanadi. Ichki nazorat mexanizmlarining kuchaytirilishi orqali asossiz xarajatlarni aniqlash, ishlab chiqarishdagi yo‘qotishlarni kamaytirish va mavjud resurslardan oqilona foydalanish imkoniyatlari kengayadi. Bu esa, o‘z navbatida, korxonaning moliyaviy barqarorligi va raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi. Umuman olganda, muhokama natijalari sanoat korxonalarida ishlab chiqarish xarajatlarini boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi. Tadqiqot davomida aniqlangan muammolar va taklif etilgan yondashuvlar kelgusida ushbu yo‘nalishda olib boriladigan ilmiy izlanishlar hamda amaliy faoliyat uchun muhim ilmiy-amaliy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Xulosa. Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, sanoat korxonalarida ishlab chiqarish xarajatlarini samarali boshqarish korxonaning moliyaviy barqarorligi, raqobatbardoshligi va uzoq muddatli rivojlanishini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega. Ishlab chiqarish xarajatlari mahsulot tannarxini shakllantiruvchi asosiy omil bo‘lib, ularni optimallashtirish orqali korxona foydasini oshirish va bozor sharoitlariga moslashuvchanligini kuchaytirish mumkin. Tadqiqot davomida xarajatlarni boshqarishning rejalashtirish, hisobga olish, tahlil qilish va nazorat etish kabi asosiy mexanizmlari kompleks tarzda qo‘llanilganda yuqori samaradorlikka erishilishi aniqlandi. Shuningdek, zamonaviy boshqaruv usullari, raqamli texnologiyalar va innovatsion yondashuvlardan foydalanish ishlab chiqarish jarayonida resurslardan oqilona foydalanish imkoniyatlarini kengaytiradi. Xulosa qilib aytganda, sanoat korxonalarida ishlab chiqarish xarajatlarini boshqarish mexanizmlarini doimiy ravishda takomillashtirib borish, ichki nazorat va tahlil tizimlarini kuchaytirish hamda strategik yondashuvni joriy etish bugungi kunda dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari amaliy faoliyatda qo‘llash uchun muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Drury C. Management and Cost Accounting. — London: Cengage Learning, 2020.
2. Horngren C.T., Datar S.M., Rajan M.V. Cost Accounting: A Managerial Emphasis. — Pearson Education, 2021.
3. Kaplan R.S., Cooper R. Cost and Effect: Using Integrated Cost Systems to Drive Profitability and Performance. — Boston: Harvard Business School Press, 2019.
4. Ibragimov A., Qodirov B. Korxona iqtisodiyoti. — Toshkent: Iqtisodiyot, 2020.
5. Abdullayev A. Boshqaruv hisobi va audit asoslari. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmon va qarorlari. Sanoatni

rivojlantirish va modernizatsiya qilishga oid hujjatlar.
7. Karimov N., Xudoyberdiyev S. Sanoat korxonalarida tannarxni shakllantirish va boshqarish. — Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2022.